

УДК: 342.553(477)

ЗЕМСЬКІ ДІЛЬНИЧНІ НАЧАЛЬНИКИ ЯК ОРГАН АДМІНІСТРАТИВНО-ДВОРЯНСЬКОЇ ОПІКИ НАД ВОЛОСНИМ СУДОМ

Бутирін Є.О.
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри*

У статті досліджується історія становлення та розвитку посади земського дільничного начальника як адміністративного інституту в цілому, і на території українських губерній зокрема. На основі аналізу історичного досвіду, теоретичних розробок вітчизняних і зарубіжних вчених визначено правову природу інституту земських дільничних начальників, його роль в адміністративному і судовому апараті і значення для суспільства в цілому. На підставі проведеного дослідження стверджується, що діяльність земських начальників мала різні напрямки і була в деяких сферах досить ефективною і корисною, а сам інститут земських дільничних начальників був важливою складовою державного механізму вирішення багатьох питань у галузі державного управління.

Ключові слова: інститут земських дільничних начальників, адміністративна реформа, адміністративні та судові повноваження.

В статье исследуется история становления и развития должности земского участкового начальника как административного института в целом, и на территории украинских губерний в частности. На основе анализа исторического опыта, теоретических разработок отечественных и зарубежных ученых определены правовая природа института земских участковых

начальников, его роль в административном и судебном аппарате и значение для общества в целом. На основании проведенного исследования утверждается, что деятельность земских начальников имела различные направления и была в некоторых сферах достаточно эффективной и полезной, а сам институт земских участковых начальников был важной составной государственного механизма разрешения многих вопросов в области государственного управления.

Ключевые слова: институт земских участковых начальников, административная реформа, административные и судебные полномочия.

The article examines the history of the Zemstvo district head position formation and development as an administrative institution in general, and in the Ukrainian provinces in particular. Based on the historical experience analysis, theoretical developments of domestic and foreign scholars, the legal nature of the institute of Zemstvo local district chiefs, its role in the administrative and judicial apparatus and significance for society as a whole have been determined. On the basis of the study, it has been stated that the Zemstvo chief activities had different directions and were quite effective and useful in some areas, and the institute of the Zemstvo district heads was an important component of the state mechanism for resolving a lot of issues in the public administration field.

Key words: the institute of zemsky district chiefs, administrative reform, administrative and judicial powers.

Відповідно до Судових статутів Олександра II, що створили, здалося б, струнку систему судочинства, величезна маса російського селянства опинилася фактично поза правовим полем офіційного законодавства, позаяк для селян існувала своя архаїчна судова інстанція – волосний суд, діяльність якого ґрунтувалася на «природному праві», забезпечуючи «быстроту, дешевизну и понятность судебных действий» [1, с. 89].

Дослідження взаємовідносин земських начальників і волосних судів в умовах пошуків шляхів удосконалення українського судового законодавства є сьогодні, безперечно, актуальним, адже це дозволить урахувати накопичений

досвід й уникнути ймовірних помилок. Аналіз відносин інституту земських дільничних начальників і волосних судів у Російській імперії не став темою спеціальної розвідки в історіографії. Дореволюційні дослідники порушували зазначену проблему в контексті встановлення в особі чиновників адміністративної опіки над селянським населенням загалом й органами селянського самоврядування та суду зокрема, даючи вкрай негативні оцінки [2, с. 130]. Однак водночас сучасники зазначали, що саме завдяки нагляду інституту земських начальників поліпшився особовий склад суддів [3, с. 67], а сам волосний суд, «имевший до тех пор значение неформальной домашней расправы и совестного суда, был преобразован в постоянное судебное место с широкой уголовной и гражданской подсудностью» [4, с. 433], змінив свій характер і став хоч трохи бути схожим на суд [5, с. 85].

У радянський період оцінки діяльності інституту земських дільничних начальників фактично обмежувалися на його вкрай негативній характеристиці як органу адміністративно-дворянської опіки, поставленого над селянським самоврядуванням, у тому числі й волосним судом. Така позиція відображена в 1960-ті роки у працях М.П. Єрошкіна [6; 7], що вивчав історію системи органів так званого урядового дворянського нагляду в Росії, яким, за твердженням автора, був також інститут земських начальників [6, с. 234], а ще у розвідках Б.В. Віленського [8], який розглянув судові реформи другої половини XIX ст. і дійшов висновку, що із запровадженням адміністративно-судових установлень у селі підсилювалося поліцейсько-адміністративне гноблення над селянами [8, с. 358].

Пострадянські дослідження вирізняє спроба відійти від ідеологічних «штампів» у оцінці діяльності інституту земських начальників і дати виважену, максимально наближену до об'єктивності характеристику без політичного підґрунтя.

Аналізуючи діяльність судових установлень Російської імперії другої половини XIX ст., сучасні науковці порушують питання взаємодії інституту земських начальників і волосних судів. Так, на думку історика Ю.В. Щедріної, реорганізація волосного суду відповідно до реформи 1889 р., коли він став

підконтрольним земському начальникові, була виправданою, хоча й не викликала поліпшення його діяльності [9, с. 68, 72]. Водночас, за твердженням Л.І. Земцова, навпаки, організація волосного суду набула більшої стрункості та чіткості [10, с. 145].

Слід зауважити, що однією з головних цілей запровадження інституту земських дільничних начальників було наведення порядку у волосних судах. Про це свідчать звіти Київського та Гродненського губернаторів під час обговорення проведення судової контрреформи [11, арк. 6].

Закон 1889 р. надав земським начальникам право затверджувати кандидатури волосних суддів, обраних сільським товариством, та подавати кандидатуру голови волосного суду на затвердження повітовим з'їздом. Земський начальник обирав чотирьох суддів із 8-12 кандидатів, представлених общинами чи громадами (саме волосний сход, керуючись місцевими традиціями, визначав кількість суддів та строк перебування їх на посаді), і наглядав за дотриманням ними правил судочинства. На нього покладали нагляд та контроль за цими судовими установами, проведення ревізій (не менш ніж 2 рази на рік), що до цього часу не практикувалося. Загалом контроль над волосними судами було значно посилено [12, с. 11].

На підставі ст. 62 Положення про земських дільничних начальників останні були вповноважені здійснювати нагляд за правильністю рішень волосних судів, саме земському начальникові оскаржували рішення волосного суду. Як свідчать архівні дані, земські начальники часто залишали рішення волосних судів у силі [13]. Так, земський начальник 1-ї дільниці Чернігівського повіту отримав у 1896 р. 81 апеляційну скаргу й 45 касаційних скарг на рішення Березинського волосного суду. У двадцяти двох протоколах були наявні дані про визнання земським начальником скарг такими, що не заслуговують на увагу повітового з'їзду, а тому залишені ним без наслідків [14, арк. 1-178].

Утім існувала також інша практика: часто земські начальники прямо приписували волосному суду вирішити справу відповідно до його, земського начальника, бачення справи. Є.С. Коц свого часу зазначила, що влада земських начальників була настільки великою, що вони накладали арешт на волосних

суддів не тільки в разі притягнення останніх до дисциплінарної відповідальності, але й тоді, коли вважали рішення суддів неправильними [15, с. 28]. Про подібне згадував у своїй записці міністр юстиції І.Г. Щегловітов [16, с. 58]. Більше того, як засвідчила ревізія діяльності земського начальника 5-ї дільниці Ніжинського повіту Д.А. Храповицького, проведена в липні 1910 р. безумовним членом Чернігівського губернського присутствія К.В. Котляревським, серед судових справ, що надійшли у 1910 р., деякі з них підлягали юрисдикції волосного суду, а тому не мали розглядатися земським начальником [17, арк. 13, 15].

Однією із форм нагляду за діяльністю волосних судів були ревізії земських начальників, за результатами яких складали протоколи [18, арк. 2].

Земський начальник 5-ї дільниці Новоладозького повіту після ревізії так охарактеризував діяльність волосних судів своєї дільниці: «Наблюдается слабость приговоров и несоответствие проступков наказанию». Також він додав, що у кримінальних справах судові рішення волосних судів виконуються негайно, а у цивільних довго, незважаючи на притягнення до відповідальності посадових осіб селянського самоврядування [19, арк. 18-19].

На подібні недоліки волосних судів звернув увагу під час ревізії земський начальник 5-ї дільниці Ніжинського повіту Чернігівської губернії [20, арк. 2]. Для поліпшення ситуації з виконанням судових рішень земські начальники вимагали від посадових осіб щомісячні звіти [21, арк. 28].

Слід зауважити, що діяльність земських начальників у цій царині була дуже корисною. Неодмінний член Харківської губернії О.О. Безодризов, який ревізував діловодство волосних судів та земських начальників, повідомляв Харківського губернатора, що чим частіше земські начальники відвідують волосні правління й частіше ревізують волосні суди, тим менше зроблено зауважень і навпаки [22, арк. 31-32]. Ще однією поширеною формою контролю були відомості про рух судових справ, які волосні суди направляли земським начальникам [23, арк. 1-9]. Іноді голови повітових з'їздів зверталися до земських начальників із проханням пояснювати волосним суддям чинне законодавство [24, арк. 7]. Проте слід зауважити, що функція нагляду за волосними судами

виконувалася земськими начальниками доволі слабо, що було пов'язано з адміністративним навантаженням земських начальників, особливо під час здійснення столипінської аграрної реформи [25, с. 36-43], а також через важкі обставини, викликані Першою світовою війною [26, с. 47-57].

Взаємовідносини між земськими начальниками та волосними судами реалізувалися не тільки у формі нагляду. Земські начальники розуміли, що рівень ефективності роботи волосних судів залежить від багатьох чинників: матеріального забезпечення, соціальних пільг, рівня освіти кадрового складу, роз'яснювально-правової роботи тощо. Тому вони у міру можливості намагалися поліпшити цю ситуацію. Наприклад, земський начальник 2-ї дільниці Петергофського повіту не дав згоду на вирок волосного сходу про зменшення платні волосним суддям і волосному писарю й направив його до повітового з'їзду, де зазначений вирок було скасовано [27, арк. 1-5].

Необхідно додати, що одним із головних діячів волосного суду був волосний писар. Про це також писав у своїх «Записках» земський начальник О. Новіков: «...главным двигателем суда часто является один в суде грамотный – делопроизводитель, он же волостной писарь. Если запретить ему вмешиваться хоть одним словом в прения или в обсуждение решения, то все приговоры выйдут явно несообразными: или обвинят обвинителя, или присудят то, чего не просят. Поэтому часто решение всецело зависит от писаря» [28, с. 83]. Саме тому земські начальники всіляко підтримували цю посадову особу. Наприклад, земський начальник Новомосковського повіту клопотав про поліпшення матеріального становища сім'ї писаря в разі його смерті [29, с. 23]; земський начальник 5-ї дільниці Олександрівського повіту клопотав перед з'їздом земських начальників про запровадження курсів законодавства для волосних писарів [29, с. 23]; Катеринославський з'їзд земських начальників задовольнив прохання волосних писарів Маріупольського повіту про звільнення їх від роботи у повітових військових присутствіях [29, с. 20-25]. Слід зазначити, що земські начальники дуже обережно ставилися до цих посадових осіб, часто навіть не звертали уваги на їх зловживання [5, с. 36]. Це було пов'язано з тим, що заповнити вакансію писаря було дуже важко. Рівень обтяженості волосних

писарів був дуже високий, а жалування – низьким.

Необхідно додати, що писарі були добре ознайомлені із законодавством про селян та були професіональними діловодами на відміну від інших волосних і сільських посадових осіб. Так, коли Маріупольський повітовий з'їзд звернувся до з'їзду земських начальників із проханням про скасування порядку, на підставі якого волосні та сільські писарі призначалися земськими начальниками, з'їзд земських начальників на це відмовив, мотивуючи тим, що сходи призначають на посаду писаря (за винагороду) некомпетентних осіб [29, с. 23]. Перед призначенням на посаду волосного чи сільського писаря земські начальники здійснювали ретельну перевірку кандидатур. Осіб, які мали судимість, не призначали [30, арк. 327]. Іноді з метою підвищення рівня кваліфікації земські начальники проводили іспити для всіх волосних та сільських писарів. При цьому особливу увагу приділяли знанням чинного законодавства [31, арк. 10а-10б]. Що стосується роз'яснювальної роботи, то тут земські начальники роз'яснювали посадовим особам селянського самоврядування законодавство про вибори складу волосного суду [32, арк. 17], про порядок вручення повісток [33, арк. 1].

Від мирових посередників земські начальники отримали «надзор за волостными и сельскими должностными лицами по преследованию пьянства среди населения» (ст. 22 Положення про земських дільничних начальників). Як згадує земський начальник О. Новіков: «Если старшина хорош, то волость в порядке; подати обираются справно, мужики арендных статей не пропивают, волостные суды опасаются пьянствовать и брать взятки...» [28, с. 33-34]. Вибори посадових осіб селянського управління, насамперед волосного старшини, відбувалися під впливом земських начальників, зацікавлених у тому, щоб мати у своєму підпорядкуванні слухняних людей. Тому рівень боротьби з пияцтвом у волосних судах прямо залежав від вибору земських начальників. Прослуживши на посаді земського начальника декілька років, О. Новіков констатував: «Настоящий волостной суд неизмеримо лучше поставлен, чем прежний суд при крестьянских присутствиях. Тогда судьи, подсудимые, жалобщики, писарь – все вместе составляли пьяную компанию; решения ставились по количеству выставленного вина» [28, с. 83].

Значний внесок зробили земські начальники й щодо боротьби із хабарництвом у волосному суді. Як зазначав гласний Староруського повітового й Новгородського губернського земських зборів Е.П. Беннігсен: «Я думаю, всякий, послуживший по крестьянским учреждениям, должен признать, что взяточничество в судах развивается и затихает в значительной степени, в зависимости от более или менее строгого отношения к крестьянским должностным лицам со стороны земского начальника» [5, с. 55].

До членів волосного суду земський начальник міг застосувати ст. 62 Положення про земських дільничних начальників: «Земский начальник вследствие рассмотрения жалоб, принесенных ему на действия должностных лиц сельского и волостного управлений, а также в случае непосредственно усмотренных им самим маловажных проступков означенных лиц по должности имеет право подвергать их, без формального производства, одному из следующих взысканий: замечанию, выговору, денежному взысканию не свыше пяти рублей или аресту на время не свыше семи дней. За более важные нарушения земскому начальнику предоставляется: временно устранять всех означенных лиц (в том числе и волостных судей) от должностей и входить с представлением в уездный съезд о совершенном увольнении их от службы или о предании их суду».

Саме до земських начальників зверталися селяни зі скаргами на волосних суддів. Подібною була скарга на суддю Лосинівського волосного суду, що він постійно здійснює правосуддя у стані сп'яніння та бере хабарі. Однак земський начальник не задовольнив скарги [34, арк. 1-12].

У світлі викладеного необхідно констатувати, що з адміністративної точки зору чиновник міг справляти значний вплив на функціонування селянської судової інстанції. Насправді все залежало від суб'єктивних обставин. У разі зацікавленості земського начальника в тій або іншій постанові волосного суду перший дійсно міг фактично наказати суддям, як слід вирішити справу. Про це писав земський начальник О. Новіков у своїх «Записках»: «...ясно, что волостные судьи, зависящие всецело от земского начальника, всегда исполняют его приказания» [28, с. 37].

Однак немає підстав твердити про абсолютну поширеність подібної практики, про повну паралізацію земським начальником самостійності волосного суду. Навряд обтяженому щорічно зростаючим обсягом адміністративних обов'язків, а також судовими повноваженнями чиновникові було до кожного випадку крадіжки або потрави. Так, один із земських начальників твердив, що нагляд за волосними судами здебільшого обмежувався одержанням щомісячних переліків справ, призначених до слухання [35, с. 36].

Щодо впливу земських начальників на рішення волосних судів можна навести такий приклад. Катеринославське губернське присутстві звернулося по допомогу до земських начальників щодо поліпшення ситуації у боротьбі із хуліганством. На це земські начальники відповіли, що вони не можуть справити суттєвий вплив на стан боротьби із хуліганством, позаяк хулігани підсудні волосним судам і роль земських начальників обмежується на роз'ясненні судам необхідності застосування більш суворих репресій проти хуліганів [36, арк. 3].

Необхідно додати, що будь-яке рішення волосного суду могло бути оскаржено зацікавленими особами в колегіальній інстанції – повітовому з'їзді – за допомогою передачі через земського начальника апеляції (ст. 30-31 Тимчасових правил). Відповідно до ст. 32 Тимчасових правил повітовий з'їзд міг підтвердити або скасувати рішення волосного суду. В останньому випадку з'їзд або виносив нове рішення, або передавав справу до іншого волосного суду для нового розгляду. Твердити про упередженість повітових з'їздів у вирішенні таких судових справ немає підстав. Земські начальники, засідаючи по черзі, нечасто потрапляли на розгляд справ, що перейшли з підвідомчих саме їм волосних судів. На практиці населення активно користувалося правом подачі апеляцій. Про це свідчить той факт, що переважну більшість судових справ, що потрапляли в повітові з'їзди, становили справи, що відкрилися провадженням у волосних судах. Так, до Сумського повітового з'їзду Харківської губернії в 1895 р. надійшло 573 справи волосних судів та 207 справ земських начальників [37, арк. 1].

Таким чином, сільське населення, визнаючи авторитет писаного закону, «постепенно проникавшего в крестьянскую жизнь» [38, с. 78], над звичаєвим

правом, активно обстоювало власні інтереси у повітових з'їздах.

Земському начальникові належало також право дозволу відстрочки волосним судом арешту через поважну причину не більш ніж на шість місяців, а також санкціонування виконання вироку волосного суду про тілесне покарання (до двадцяти ударів різками). До того ж земський начальник міг розпорядитися про заміну різок арештом або штрафом. Зазначене право земського начальника породило безліч обвинувачень управлінців, які одержали, за висловом сучасника, «возможность сечь сельского обывателя при благосклонном содействии волостных судов к применению крепостнических, варварских методов воздействия».

Водночас приписування земським начальникам усієї відповідальності за застосування тілесних покарань суперечить реальному стану речей. Навпаки, надане земським начальникам право заміни тілесних покарань було покликано сприяти викорінюванню подібних форм стягнення. Так, земський начальник В.М. Янович, наводячи дані про співвідношення кількості покараних різками до загальної кількості обвинувачених по семи губерніях Російської імперії (із 61 237 обвинувачених було присуджено до тілесних покарань 1 493 особи), доводив, що земські начальники роблять усе можливе, щоб викоринити різки [39, с. 16-17]. Зокрема, можна навести постанову земського начальника 2-ї дільниці Петроградського повіту, який замінив рішення волосного суду в частині покарання з тілесного на арешт [40, арк. 4].

У період із 1889 р. до 1904 р. земські начальники Катеринославської губернії затвердили 1 712 рішень волосних судів про застосування тілесних покарань [41, арк. 1-233]. Згідно з переписом 1897 р. у Катеринославській губернії проживало 2 113 674 особи [42]. Про застосування тілесних покарань земський начальник О. Новіков зазначав: «Действительно, с каждым годом сами земские начальники стали более и более пользоваться правом отмены розог...» [28, с. 87]. Значне скорочення застосування різок до кінця XIX ст. підтверджується також іншими сучасниками [43, с. 29].

Необхідно констатувати, що відповідно до реформи 1889 р. діяльність волосного суду стала підконтрольною інституту земських дільничних

начальників. Утім, незважаючи на певну залежність суду від чиновника, здійснення горезвісної функції «опіки» залежало від суб'єктивних чинників, насамперед від зацікавленості та зайнятості самого земського начальника [44, с. 167].

Отже, з огляду на вищевикладене слід зазначити, що інститут земських дільничних начальників сприяв піднесенню правосвідомості села, оскільки апеляції на рішення волосних судів розглядалися колегією земських начальників із точки зору російського законодавства, а не звичаєвого права. Земські начальники суттєво знизили рівень хабарництва та пияцтва у волосних судах. Крім того, необхідно констатувати також вплив земських начальників на скорочення практики застосування тілесних покарань у селянському середовищі, проте тут знову на перший план виходив суб'єктивний, особистісний чинник.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Земцов Л.И. Крестьянский самосуд: правовые основы и деятельность волостных судов в пореформенной России (60-80-е гг. XIX в.) / Л.И. Земцов. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2007. – 263 с.
2. Обнинский П.П. Сборник статей. Под ред. В.П. Обнинского. Со вступительной статьей академика А.О. Кони / П.П. Обнинский. – Москва, 1914. – 232 с.
3. Леонтьев А.А. Волостной суд и юридические обычаи крестьян / А.А. Леонтьев. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1895. – 146 с.
4. Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 года / И.М. Страховский // Крестьянский строй: сборник статей / [Соч.]: А.А. Корнилова [и др.]. – СПб.: П.Д. Долгоруков и С.Л. Толстой: «Беседа», 1905. – Т. 1. – 456 с.
5. Беннигсен Э.П. К вопросу о пересмотре законодательства о крестьянах: Из заметок практика / Э.П. Беннигсен. – С.-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1902. – 159 с.
6. Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений

дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. – М.: Учпедгиз, 1960. – 396 с.

7. Ерошкин Н.П. Самодержавие накануне краха / Н.П. Ерошкин. – М.: Просвещение, 1975. – 160 с.

8. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России / Б.В. Виленский. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1969. – 400 с.

9. Щедрина Ю.В. Суды российской провинции во второй половине XIX – начале XX в. (на примере Курской губернии) / Ю.В. Щедрина. – Курск: Издательство РОСИ, 2007. – 160 с.

10. Земцов Л.И. Правовые основы и организация деятельности волостных судов в пореформенной России (60-е – 80-е гг. XIX в.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Л.И. Земцов. – Липецк, 2004. – 218 с.

11. Центральний державний історичний архів України. Ф. 244. Оп. 617. Спр. 244. Арк. 6.

12. Пособие для волостных судов, преобразованных по Закону 12 июля 1889 г. / Сост. зем. нач. 5 уч. Козловского уезда В.Н. Снежков. – Козлов, 1904. – 324 с.

13. Державний архів Чернігівської області. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14; Державний архів Чернігівської області. Ф. 192. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16.

14. Державний архів Чернігівської області. Ф. 194. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1-178.

15. Коц Е.С. Местный суд и его реформа / Е.С. Коц; Под ред. А.А. Леонтьева. – Санкт-Петербург: журн. «Земледелец», 1913. – 61 с. – (Популярная общественно-юридическая библиотека; Вып. 1).

16. Генкин Д.М. Местный суд и его реформа / Д.М. Генкин. – М.: Типогр. «Русский труд», 1908. – 94 с.

17. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1207. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 13, 15.

18. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1207. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 2.

19. Центральный государственный исторический архив России в г. Санкт-Петербурге. Ф. 420. Оп. 1. Д. 5. Л. 18-19.

20. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1207. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 2.

21. Державний архів Одеської області. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 28.
22. Державний архів Харківської області. Ф. 18. Оп. 22. Спр. 20. Арк. 31-32.
23. Центральный государственный исторический архив России в г. Санкт-Петербурге. Ф. 981. Оп. 1. Д. 250. Л. 1-9.
24. Державний архів Сумської області. Ф. 1001. Оп. 1. Спр. 1575. Арк. 7.
25. Бутирін Є.О. Роль земських начальників у період столипінської аграрної реформи / Є.О. Бутирін // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – Вип. № 2. – С. 36-43.
26. Бутирін Є.О. Діяльність земських дільничних начальників у період Першої світової війни / Є.О. Бутирін // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – Київ, 2011. – № 165. – С. 47-57.
27. Центральный государственный исторический архив России в г. Санкт-Петербурге. Ф. 725. Оп. 1. Д. 420. Л. 1-5.
28. Записки земского начальника / [Соч.] Александра Новикова. – Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. – VIII, 240 с.; 23.
29. Журнал заседаний съезда земских начальников Екатеринославской губернии // Вестник Екатеринославского земства: еженедельное издание Екатеринославского губернского земства / Ред. М. Родзянко, В.А. Тихомиров. – Екатеринослав, 1903-1905. – 1903. – № 8.
30. Державний архів Сумської області. Ф. 1001. Оп. 1. Спр. 305. Арк. 327.
31. Державний архів Одеської області. Ф. 66. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 10а-10б.
32. Державний архів Одеської області. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 17.
33. Державний архів Одеської області. Ф. 66. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 1.
34. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1207. Оп. 1. Спр. 338. Арк. 1-12.
35. Дедюлин С.А. Крестьянское самоуправление в связи с дворянским вопросом: К вопросу о пересмотре законоположений о крестьянах: Ответы на вопросы 1-47 М-ва вн. дел / С.А. Дедюлин. – Санкт-Петербург: Тип. «Бережливость», 1902. – [2], VI, 192 с.; 21.
36. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 681. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3.

37. Державний архів Харківської області. Ф. 18. Оп. 23. Спр. 179. Арк. 1.
38. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
39. Янович В.М. Итоги шестилетия. Заметки земского начальника / В.М. Янович. – Пермь: Типолитография губернского правления, 1902. – 178 с.
40. Центральный государственный исторический архив России в г. Санкт-Петербурге. Ф. 981. Оп. 1. Д. 2419. Л. 4.
41. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 681. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1-233.
42. Катеринославська губернія. Перепис 1897 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://gorod.dp.ua/history/doc/katgub1897.pdf> // http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=61.
43. Воронцов-Вельяминов И.А. Очерк десятилетней деятельности института земских начальников с Тульской губернии, прочитанный Воронцовым-Вельяминовым на общем съезде предводителей дворянства, земских начальников и других членов уездных съездов Тульской губернии 1 сентября 1900 г. / И.А. Воронцов-Вельяминов. – Тула: б/и., 1900.
44. Башкирева Н.В. Институт земских участковых начальников и волостной суд: к вопросу о взаимодействии / Н.В. Башкирева // Известия ВГПУ. – Т. 260. – № 1/2013. Гуманитарные науки. – С. 164-169.